

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
і.м. М.П.ДРАГОМАНОВА

*На правах рукопису*

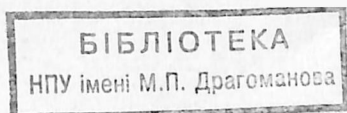
ФЕДОТЮК ТАМАРА ІВАНІВНА

УДК 159.9 : 371

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ  
ЕМПАТІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТУ КОМУНІКАТИВНОЇ ЗДАТНОСТІ  
ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

Спеціальність 19.00.07 -  
педагогічна і вікова психологія

Автореферат  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата психологічних наук



Київ - 1997 р.

**НБ НПУ**  
**імені М.П. Драгоманова**



**100313998**

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті  
ім. М. Драгоманова, Міністерство освіти України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор,  
ЧЕПЕЛЄВА НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА, Інститут  
психології ім. Г.С.Костюка АПН України, заступник  
директора з наукової роботи.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор Боришевський Мирослав  
Йосипович, Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України,  
завідувач лабораторією психології особистості;

кандидат психологічних наук, доцент Булах Ірина Сергіївна,  
Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, доцент  
кафедри психології.

Провідна установа: Вінницький державний педагогічний інститут.

Захист відбудеться " 23 " грудня 1997 р. о 14:30 годині на засіданні  
спеціалізованої ради К 01.33.08 в Національному педагогічному  
університеті ім. М. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного  
педагогічного університету ім. М. Драгоманова (252030, м. Київ, вул.  
Пирогова, 9).

Автореферат розіслано " 20 " листопада 1997 року.

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради  
кандидат психологічних наук



Долинська Л.В.

## Загальна характеристика роботи

*Актуальність дослідження.* Із запровадженням психологічної служби у закладах освіти та виникненням невідкладної потреби у забезпеченні її висококваліфікованими кадрами стала актуальною проблема професійного становлення шкільних практичних психологів.

В зв'язку з необхідністю відбору на спеціальні факультети та підготовки практичних психологів особливої практичної значущості набула проблема вивчення спеціальних здібностей та їх формування.

Не випадково у ряді науково-практичних конференцій, круглих столів та семінарів, присвячених проблемам шкільної практичної психології, у багатьох наукових статтях і працях (Л.І.Божович, Н.Ш.Валеева, Г.Віцлак, І.В.Дубровіна, Д.Ф.Ніколенко, Н.Н.Толстих та ін.) піднімаються питання про вимоги до особистості шкільного психолога та про шляхи високоефективної професійної підготовки працівників шкільної психологічної служби.

Багатьма вченими розроблялися окремі аспекти проблеми професійного становлення шкільних психологів. Так, спеціальні здібності спеціалістів згаданого профілю вивчали Н.А.Амінов, Н.В.Бачманова, М.В.Молоканов, Н.А.Стафуріна; на основі аналізу професійної діяльності шкільних практичних психологів Є.С.Романова визначила їхні професійно важливі якості; умови соціальної адаптації практичних психологів у педагогічному колективі та вимоги до особистості спеціаліста досліджував М.М.Кашапов; проблему професійної орієнтації студентів-психологів вивчали В.Г.Леонтьев і А.Г.Лушніков; у процесі розробки теоретичних і організаційних проблем шкільної психологічної служби І.В.Дубровіна і А.М.Прихожан та ін. обґрунтовували вимоги до знань, умінь і особистісних якостей її працівників.

Діяльність практичного психолога специфічна своїм предметом - індивідуальністю людини. Специфічність проявляється в тому, що сам психолог також виступає як індивідуальність, як людина, що має на неї повне право. Відповідальна і багатопланова діяльність практичного психолога у школі висуває певні вимоги до його особистості. Практичний психолог повинен володіти складними видами фахової діяльності, такими як: психопрофілактика, психодіагностика, психокорекція, психологічна консультація, психологічна освіта та ін.. Професійна діяльність психолога та її успішне здійснення передбачає також вміння співпрацювати з іншими людьми, встановлювати з ними довірливі, щирі відносини.

Недостатня розробленість даної проблеми як у теоретичному, так і в практичному плані, з однієї сторони, та існування об'єктивної необхідності удосконалення процесу професійного становлення працівників шкільної

психологічної служби, з іншої, обумовили вибір *теми* нашого дослідження: «Психологічні особливості становлення емпатії як елементу комунікативної здатності практичного психолога». Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри психології та педагогіки педагогічного факультету НПУ ім.М.Драгоманова.

*Об'єктом* дослідження є становлення комунікативної здатності практичного психолога, а *предметом* - емпатія як наскрізний елемент комунікативної здатності практичного психолога.

Головною *метою* дослідження є виявлення місця і ролі емпатії в структурі комунікативної здатності майбутнього практичного психолога та особливостей її становлення.

*Гіпотеза* дослідження : в своєму дослідженні ми виходили з припущення, що емпатія є наскрізним елементом комунікативної здатності практичного психолога, рівень розвитку якого обумовлює становлення всіх інших складових комунікативної здатності майбутнього фахівця - психолога.

Для досягнення мети дослідження і перевірки висунутої гіпотези необхідно було вирішити наступні *завдання*:

- 1) В теоретичному плані осмислити зарубіжний і вітчизняний досвід вивчення комунікативних здібностей практичних психологів та виробити власний підхід до виділення емпіричних показників і критеріїв оцінки комунікативної здатності до діяльності практичного психолога.
- 2) Виявити взаємозв'язок емпатії з когнітивним, емоційним та поведінковим компонентами комунікативної здатності майбутнього практичного психолога.
- 3) Визначити особливості становлення емпатії у майбутніх психологів в умовах оволодіння ними системою психологічних знань і практичних умінь.

*Методологічною і теоретичною основою* роботи стали положення про системний та діяльнісний підхід до вивчення особистості (П.К.Анохін, О.М.Леонт'єв, Б.Ф.Ломов, К.К.Платонов, О.В.Скрипченко), положення про особистість як об'єкт життєдіяльності і розвитку (К.А.Абульханова-Славська, С.Л.Рубінштейн), принцип діалектичної єдності особистісного і суспільного, індивідуального і соціального (Л.І.Анциферова, Г.М.Андрєєва, Г.А.Ковальов, Л.А.Петровська), культурно-історична концепція психологічного розвитку Л.С.Виготського, принципи гуманістичної психології з емпатійного ставлення практичного психолога до особистості клієнта(К.Роджерс, А.Маслоу, Л.А.Петровська та ін.), вчителя до учнів (І.А.Зязюн, С.Д.Максименко, О.В.Киричук).



У процесі дослідження використовувався комплекс теоретичних та експериментальних *методів*: аналіз науково-теоретичних і методичних джерел, спостереження, бесіди, анкетування, методики: “Діагностичний опитувальник схильності до співпереживання” І.Юсупова та опитувальник 16-PF R. Cattell. При обробці експериментальних даних використані методи математичної статистики: кореляційний та факторний аналізи, критерій “Вілкоксона-Манна-Уїтні”, який дав можливість визначити значущість відмінностей у різних вибірках.

Дослідження проводилось на базі педагогічного факультету Національного педагогічного університету ім.М.Драгоманова. В дослідженні брали участь студенти I-V курсів у кількості 247 чоловік.

*Достовірність і надійність* отриманих результатів дослідження забезпечувалась використанням взаємодоповнюючих методик, адекватних меті дослідження, кількісним аналізом та якісною інтерпертацією одержаних даних, а також порівняльним аналізом з використанням відповідних методів комп’ютерної статистичної обробки, репрезентативністю вибірок досліджуваних.

*Наукова новизна* дослідження:

1. Визначено зміст та структуру комунікативної здатності як інтегральної властивості особистості практичного психолога, стрижневим елементом якої є емпатія. Встановлені позитивні кореляційні зв’язки її з індивідуально-професійними якостями, що становлять когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти комунікативної здатності.

2. Виявлено емпіричні показники кожного компоненту комунікативної здатності та рівні їх розвитку. Обґрунтована можливість підвищення комунікативної здатності через коригування емпатії, що спрямовує психолога на суб’єкт-суб’єктну взаємодію з клієнтом.

3. Визначено особливості прояву емпатії в тріадах, які охоплюють емпатійне ставлення до батьків, дітей, людей похилого віку, ровесників та рівні (дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький) і динаміка її розвитку в умовах навчально-професійної діяльності у вузі.

*Теоретична значущість* роботи:

1. В змісті психологічної готовності студентів до професійної діяльності практичним психологом вперше доводиться провідна роль емпатії як наскрізного, стрижневого елементу комунікативної здатності, необхідної для реалізації суб’єкт-суб’єктних відносин психолога з клієнтом.

2. Виявлена тенденція в розвитку емпатії студентів I - V курсів в умовах навчально-професійної діяльності у вузі, яка характеризується зростанням зверненості до дітей, введенням їх в коло значимих інших як суб’єктів майбутньої взаємодії, що підвищує рівень професійної

компетентності майбутнього практичного психолога за всіма емпіричними показниками.

*Практична значущість* дослідження полягає у тому, що методику виявлення рівнів емпатійного відгуку досліджуваних можна ефективно застосовувати при відборі абітурієнтів на спеціальність “Практичний психолог” та визначати шляхи індивідуального впливу на кожну конкретно взяту особистість при її оволодінні професійною діяльністю. Матеріали дисертаційного дослідження, процедури та методики можуть використовуватися в роботі шкільних практикуючих психологів. Розроблена та апробована програма психолого-педагогічного спецкурсу з розвитку емпатії як важливої риси комунікативної здатності майбутнього практичного психолога може бути успішно застосована при підготовці майбутніх фахівців.

*Апробація та впровадження результатів* дослідження здійснювалися на звітних наукових конференціях викладачів НПУ ім.М.Драгоманова (1993-1997р.) та на засіданнях кафедри психології та педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (1992-1997рр.), на міжнародній конференції “Актуальні проблеми психологічної служби: Теорія і практика” (1992, Одеса), на науково-практичній конференції «Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя», (1992, Київ), результати дослідження знайшли відображення у монографії “Розвиток емпатії у майбутніх практичних психологів”, (1997, Харків) та програмі спецкурсу, яка апробована на педагогічному факультеті НПУ ім.М.Драгоманова.

*На захист виносяться такі положення:*

- Комунікативна здатність майбутнього практичного психолога є інтегральним утворенням, що включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, змістові характеристики яких визначаються специфічними особливостями даної професійної діяльності, необхідністю забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії психолога та клієнта, особистістним підходом до останнього при вирішенні його проблем. Емпіричні показники кожного компоненту несуть певне функціональне навантаження у відповідності до характеру та виду професійної діяльності (психодіагностика, психокорекція, консультування тощо).

- Стрижневим елементом комунікативної здатності практичного психолога, що спрямовує кожен з її компонентів на індивідуальність людини, на діалогічне спілкування з нею є емпатія. Її розвиток визначає професійну компетентність практичного психолога та такі професійні індивідуальні риси, як здатність розуміти стан іншої людини, приймати її, проявляти чуйність до неї, щирість, відкритість у спілкуванні, здатність до

саморегулювання та ін., від яких залежить результативність роботи практичного психолога.

- Становлення емпатії у майбутніх психологів визначається підвищенням рівня її розвитку (від дуже низького у бік більш високого) та поступовим спрямуванням їх емпатійності до дітей, до їх запитів, потреб, труднощів. Рівномірний розподіл емпатійних відгуків до всіх об'єктів емпатії (батьки, діти, люди похилого віку, ровесники) свідчить про стабільність емпатії і наявність загального гуманного підходу майбутнього психолога до оточуючих людей.

*Структуру дисертації* утворюють: вступ, два розділи, висновки, список літератури з 217-ти назв, додатки: 9 таблиць та 5 діаграм. Обсяг дисертації 136 сторінок.

### **Основний зміст роботи**

У *вступі* обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано мету, об'єкт, предмет, гіпотезу і завдання дослідження, подано характеристику його методології та методів, розкрито теоретичну й практичну значущість і наукову новизну роботи, наведено дані про організацію і проведення дослідження та апробацію його результатів, а також визначено положення, що виносяться на захист.

У *першому розділі* роботи “Теоретичний аспект проблеми дослідження” подано розгляд теоретичної та методологічної основ дослідження, аналіз експериментальних робіт з теми, розкриваються основні поняття і терміни, які використовуються в дисертації.

Розглядаються особливості професійної діяльності практичного психолога та вимоги до особистості фахівця.

Одним із принципів сучасної психологічної науки, що лежить в основі вивчення людини є діяльнісний підхід, який вимагає вивчати закономірності відображення оточуючого світу, предметів чи взаємин людей в умовах і в зв'язку з їх діяльністю (С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв). Будь-який вид діяльності, будь-яка професія ставить певні вимоги до людини. Вони обумовлені особливостями певного виду діяльності (Х.Міккін, Н.Н.Обозов, Й.Шванцара).

Вимоги до особистості майбутнього практичного психолога розглядалися в цілій низці робіт і визначено, що саме особистість практичного психолога є суб'єктивним фактором, який визначає успішність його професійної діяльності (Н.А.Амінов, О.О.Бодальов, Л.В.Долинська, Н.В.Кузьміна, М.В.Молоканов, М.М.Обозов, Н.І.Пов'якель, Е.І.Рогов, Н.В.Чепелева та ін). Тому в практичній психології розпочаті дослідження професіограми та відбір ознак, які можуть виступати базовими для оцінки ефективності його професійної

діяльності (І.С.Булах, І.В.Дубровіна, А.Г.Лушніков, С.Д.Максименко, Л.А.Петровська, А.М.Прихожан та ін.).

На основі аналізу проведених досліджень можна виділити такі особистісні риси, які обумовлюють ефективність роботи практичного психолога: практичний психолог повинен бути сконцентрованим на клієнті, прагнути йому допомогти, уважно стежити за його емоціями, вникаючи в їх суть, враховувати все, що відбувається в процесі спілкування, займати по відношенню до нього відкриту позицію і вміти сприймати відмінні від своїх погляди і судження (така відкритість передбачає відсутність будь-яких оцінок, гнучкість і терпимість, свободу дій і об'єктивність мислення), створювати сердечну, теплу атмосферу, в якій відсутній страх, ворожість чи осуд (О.К.Агавелян, О.О.Бондаренко, Т.П.Гаврилова, М.В.Молоканов, Н.А.Побірченко, Л.Г.Подоляк, І.М.Юсупов та ін).

Теретичним обґрунтуванням підходу до дослідження комунікативних здібностей стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних психологів: Б.Г.Ананьєв, О.О.Бодальов, В.А.Кан-Калик, І.С.Кон, В.А.Крутецький, О.О.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов, В.М.Мясищев, К.К.Платонов, Т.Шибутані та ін.

Так В.М.Мясищев підкреслював взаємозв'язок між спілкуванням, відношенням і відображенням. Він вказував, що спілкування не є чисто зовнішньою взаємодією, а визначається особистістними якостями. В.М.Мясищев доводить думку, що в оцінках і переживаннях виявляють себе не тільки ті, хто є об'єктом оцінки, але і особистість того, хто оцінює. У взаємодіях людей чітко проглядається три компоненти: пізнання людьми один одного (когнітивний компонент), їх відношення один до одного (емоційний компонент) та поведіння однієї людини з іншою (поведінковий компонент).

Б.Г.Ананьєв поставив проблему вивчення зв'язків між зовнішніми та внутрішніми характеристиками взаємодії людей та змістовним, динамічним проявом психічних процесів, властивостей і станів.

О.О.Бодальов основним завданням у вивченні взаємодії людей вважав виявлення властивостей в структурі особистості, які б поєднувались з блоком її комунікативних рис.

Л.А.Петровська, Ю.М.Омельянов та ін. дали визначення комунікативної компетентності як такому рівню взаємодії з іншими, який потрібен індивіду, щоб в рамках своїх здібностей і соціального статусу успішно функціонувати в даному суспільстві.

Питання комунікативної діяльності і комунікативних здібностей привернули до себе увагу Н.В.Кузьміної при вивченні нею педагогічних

здібностей. Одним із головних компонентів педагогічних здібностей вважають комунікативні здібності також В.А.Крутецький, К.К.Платонов, Л.І.Уманський, Р.Х.Шакуров. Концепція спілкування отримала подальший розвиток в працях О.О.Бодальова, Л.Я.Коломинського, Б.Ф.Ломова, Б.Д.Паригіна, В.М.Соковніна та ін.

Таким чином, аналіз літератури показав, що всі автори розглядають комунікативність як складне особистісне утворення, яке включає в себе не тільки комунікативні здібності, але й особистісні риси. Інтегруючи ці основні положення ми визначаємо поняття “комунікативна здатність”, яке ширше ніж комунікативні здібності, оскільки воно вміщує в себе індивідуальні особистісні властивості, і вводимо його в науковий обіг, при вивченні професійних якостей шкільного психолога.

*Другий розділ* дисертації “Психологічні характеристики комунікативної здатності практичного психолога” висвітлює методики та основні результати дослідження комунікативної здатності у майбутніх практичних психологів, дається порівняльний аналіз її становлення у студентів перших та випускних курсів.

За відомою і прийнятою у психології тріадою Тетеїса, у комунікативній здатності виділяємо три компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий, але на відміну від інших авторів емпатію ми виносимо за межі емоційного компоненту і розглядаємо її стрижневим елементом, що пронизує всі компоненти.

Щоб визначити емпіричні показники кожного з компонентів, ми провели факторний аналіз даних, які були отримані за допомогою 16-PF опитувальника R.Cattella. Для нас його важливість визначається тим, що цей опитувальник проявив свою придатність для вивчення якостей і властивостей особистості під час спілкування. Особливо значущими являються його прогностичні можливості для вивчення професійної успішності у сфері практичної психології (Н.А.Амінов, М.В.Молоканов).

Проведений факторний аналіз показав, що в симптомокомплекс якостей, досліджуваних експериментальних груп ввійшли: мягкосердечність, тонкість емоційних переживань (I+), гнучкість поведінки в оцінках, свобода від обмежуючих моральних устоїв (G-) та незалежність (Q<sub>4</sub> +). До цих якостей входять також сміливість у спілкуванні, рішучість, несприйнятливність до соціальної погрози (H+). Більш кмітливі (B+), організовані, самовпевнені (O-) в цілому менш тривожні (Q<sub>2</sub>-). Більша інтелектуальність, включаючи усвідомленість поведінки, напевне, пов'язана з більш розвинутим інтелектом (B+) та вмінням ефективно його використовувати (O-, Q<sub>2</sub>-) з більшою пристосованістю до соціального оточення (O-, Q<sub>2</sub>-, Q<sub>4</sub>-).

Узагальнена характеристика основних емпіричних показників комунікативної здатності представлена у таблиці 1.

Як видно із таблиці, кожен компонент включає в себе кілька якостей і має певне функціональне навантаження у здійсненні професійної діяльності практичного психолога. З метою вивчення становлення емпатії у студентів та встановлення її взаємозв'язку з індивідуально-особистістними особливостями особистості, тобто показниками компонентів комунікативної здатності, був проведений другий етап експериментального дослідження.

Таблиця 1

Структура комунікативної здатності шкільних психологів  
в системі суб'єкт-суб'єктних відносин

| <i>стрижень</i>                 | <i>Загальні ознаки (компоненти)</i> | <i>Емпіричні показники</i>  | <i>Рівні розвитку</i>       |
|---------------------------------|-------------------------------------|---|-----------------------------|
| е<br>м<br>п<br>а<br>т<br>і<br>я | Когнитивний                         | Професійна компетентність<br>Чітке і глибоке знання і розуміння норм і принципів професійної діяльності<br>Знання професійних обов'язків<br>Децентрація мислення<br>Рефлексія   | Дуже високий                |
|                                 | Емоційний                           | Висока чуйність, тактовність<br>Максимальна щирість і відвертість у проявах власних почуттів<br>Позитивне емоційне ставлення до почуттів іншого<br>Вміння викликати довіру<br>Вміння підтримувати емоційні контакти                                       | Високий<br><br>Середній     |
|                                 | Поведінковий                        | Особистісна рівноправність в становленні і підтриманні контактів<br>Прийняття позиції іншого і здатність до саморегулювання<br>Дійовість<br>Коригування власних дій на рівні взаємодії<br>Впевненість<br>Відповідальність за свої дії та прийняті рішення | Низький<br><br>Дуже низький |

Загальна схема проведення даного етапу дослідження включає:

- вивчення рівня розвитку емпатії у абітурієнтів та студентів за методикою, створеною і випробуваною Юсуповим І.М. - "Діагностичний опитувальник схильності до співпереживання";

- аналіз отриманих даних по п'яти тріадах та встановлення відмінностей цих показників серед студентів різних курсів і груп;

- факторний аналіз зв'язків індивідуально-особистісних якостей та рівня розвитку емпатії по респондентам визначеної вибірки.

В нашому дослідженні брали участь 247 студентів, чий віковий інтервал розподілявся від 18 до 25 років, відповідно до вимог тесту. Вони представлені 6 групами. Ці групи умовно поділяються на, так звані, контрольні - з I по III та експериментальні - з IV по VI. Такий поділ пояснюється, по-перше, різним характером спрямованості професійної підготовки, та, по-друге, різним рівнем теоретичної підготовки. В експериментальних групах студенти не лише знайомилися з загальними теоретичними основами психології спілкування в курсах загальної, вікової та педагогічної, практичної та експериментальної психології, але і відвідали спецкурси з психотерапії та психокорекції, в них була апробована програма психолого-педагогічного спецкурсу, спрямованого на розвиток емпатії як важливої риси комунікативної здатності майбутнього практичного психолога.

Оброблялися результати по п'яти тріадах, які відображають співпереживання до батьків, дітей, людей похилого віку, однолітків та героїв художніх творів. Окремо в кожній групі тріад підраховувалася сума балів, яка була набрана піддослідним за його твердженнями. Шляхом підсумовування балів за всіма твердженнями тріади знаходився загальний бал схильності до співпереживання і співвідносився з нормалізованою шкалою рівнів емпатійних тенденцій. П'ять рівнів емпатії обчислювалися у відносних одиницях: дуже високий /ДВ/, високий /В/, середній /С/, низький /Н/, дуже низький /ДН/. Одержані результати були піддані статистичній обробці по непараметричному критерію "Вілкоксона-Манна-Уїтні" для визначення значущості відмінностей: серед п'яти тріад, всередині контрольних та експериментальних груп і між ними. Отримані кількісні дані для наочності і наступного якісного аналізу представлені в серії таблиць і малюнків у вигляді полігонів частот.

За отриманими середніми даними у досліджуваних як контрольних груп, так і експериментальних, рівень емпатії до батьків вищий за всі інші тріади: в контрольних групах середній показник становить 11,6 балів, а в експериментальних - 13,1 балів.

Висока емпатія по відношенню до батьків - це свідчення збігу двох ролей: тієї, що уявляється і що приписується.

Вказане положення закономірне і виявляється у всіх групах та має ряд соціально-психологічних чинників. Переважний вибір батьків як об'єктів емпатії свідчить про те, що вони знаходяться в центрі психологічного поля, тобто являються значущими в процесах міжособистісного спілкування. Той факт, що низьких і дуже низьких рівнів емпатії не виявлено відносно емпатійного відгуку майже у всіх групах досліджуваних в тріаді "батьки", свідчить також про те, що в свідомості кожного досліджуваного батьки психологічно або соціально-економічно не можуть займати нижніх рівнів у рангуванні показників емпатії. Більше всього фіксуються показники середнього рівня емпатії від 0,415 до 0,525 /відн.од./ в контрольних групах і від 0,428 до 0,574 /відн.од./ в експериментальних. Однак в експериментальних групах середній рівень емпатії до батьків переходить у високий і дуже високий, що може свідчити про формування більш витончених форм сприймання даного об'єкту під впливом психокорекційного навчання.

Одним з найбільш важливих питань даної роботи є виявлення емпатії до дітей, оскільки саме ця емпатійна спрямованість дає можливість оцінювати потенційні можливості професійної придатності студентів.

Загальним для всіх груп є те, що, як в контрольних, так і в експериментальних групах, від курсу до курсу збільшується рівень емпатії до дітей. Розподіл в контрольних групах психологів складає від 8,2 до 10,5, а в експериментальних - від 11,2 до 12,9.

Ці дані свідчать про те, що саме навчання у вузі формує характер спрямованості професійної підготовки на психологію дитини; сприяє підвищенню психологічної обізнаності і коригує особистісну спрямованість на дітей як об'єктів майбутнього впливу. Але, разом з тим, якщо порівняємо дані контрольних та експериментальних груп, то стане відомо, що додатковий психологічний вплив (спецкурси, тренінг з спілкування та самопізнання, що спрямовані на психологію дитини, на її розуміння і прагнення надати допомогу) не тільки підвищує рівень емпатії студентів до дітей, але і частково змінює їх відношення до них. Про це свідчить той факт, що тріада "діти" в експериментальних групах в кінцевому результаті перемістилася на друге місце.

Отже, підвищенню рівня емпатійного ставлення до дітей сприяли додаткові психологічні знання, соціальні мотиваційні настанови майбутнього психолога, сформовані адекватно знанням і ситуаціям. Професійна соціалізація та підвищення особистісної спрямованості на проблеми дітей проявилися в стабілізації емпатійних проявів, які властиві були представникам експериментальних груп. Їх показники по вертикалі дуже рівні, а незначні коливання не істотні. У студентів контрольних груп,



на відміну від експериментальних, внаслідок віддаленості об'єкту "діти" від значущого кола спілкування, рівень емпатійного відгуку до цієї категорії значно нижчий, що в свою чергу перешкоджає входженню студентів у притаманну даній професії соціальну роль. Для вирішення цієї проблеми необхідне психологічне зближення з об'єктом "діти", що потребує посилення соціально-психологічного змісту навчання з перших курсів.

В контрольних групах на другому місці по рівню емпатії знаходиться тріада "міжособові відносини з однолітками", середній показник якої становить 10,3. В експериментальних групах міжособові відносини по рівню емпатійних проявів на третьому місці, але по значенню середній показник не на багато вищий і становить відповідно 10,7. Це вказує на досить велику значимість міжособистісних взаємин для досліджуваних всіх груп. Але збільшення рівня розвитку емпатії в експериментальних групах у порівнянні з контрольними на 0,4 бали свідчить про більш свідоме ставлення до своїх однолітків та про стабілізацію відносин у досліджуваних експериментальних груп. Це дуже важливий показник, оскільки в процесі міжособового спілкування процес пізнання інших сприяє самопізнанню, а це, в свою чергу, сприяє перенесенню емоційного відгуку на інші об'єкти соціального відображення та рівномірному розподілу його за всіма тріадами.

Емпатійне ставлення до батьків і людей похилого віку має подібні тенденції. Це може пояснюватись близькістю асоціативних і вікових зв'язків між цими тріадами. Так, характеризуючи середні показники цих двох тріад, ми відмічаємо досить високі значення як в контрольних (11,6 та 7,9 балів), так і в експериментальних (13,1 та 10,6 балів) групах. Але якщо різниця середніх показників між цими тріадами в контрольних групах становить 3,7 балів, то в експериментальних групах відмінність значень між цими показниками складає вже 2,5 бали. Таке підвищення рівня розвитку емпатійного відгуку до людей похилого віку у досліджуваних експериментальних груп характеризує усвідомленість та стабільність емпатійних проявів до цієї категорії людей, розуміння їх проблем, прагнення надати допомогу та загальне гуманне ставлення до них.

Цікавою є відмінність емпатійних проявів в тріаді "герої художніх творів". Незважаючи на те, що в експериментальних групах середні показники по цій тріаді вищі, ніж в контрольних і становлять відповідно 9,8 у відношенні до 8,7. все ж необхідно відмітити, що в контрольних групах, у співвідношенні з іншими показниками, емпатійне ставлення до героїв художніх творів проявляється виразніше у порівнянні з іншими тріадами. В експериментальних групах ставлення до тріади "герої художніх творів" за середніми показниками займає п'яте місце при збільшенні

значення середнього показника в тріаді “діти” (10,6). Такі результати дають можливість говорити про наявність якісних змін у ставленні до дітей досліджуваних експериментальних груп.

В своєму дослідженні ми основну увагу приділили аналізу емпатійного відгуку до тріади "діти", оскільки вона найбільш інформативна і симптоматична при підготовці студентів для спеціальності "Практична психологія". Аналіз всіх інших тріад, крім фонового значення, виконує роль додаткового фактору при вивченні механізму протікання і формування емпатії.

Отже, можна констатувати, що рівень емпатії по всіх тріадах значно вищий в експериментальних групах у порівнянні з контрольними. В середньому він зріс на 2 бали. Так найбільш істотні зміни відбулися в емпатійних ставленнях до тріад “діти” (на 3,2 бали) та “люди похилого віку” (на 2,7 бали). Це дає можливість переконатись у ролі як теоретичної, так і практичної підготовки досліджуваних експериментальних груп, бо завдяки рівномірному розподілу емпатійних проявів по всіх тріадах значно підвищились показники по тріаді “діти”, яка є для нашого дослідження діагностичною.

Метою наступного етапу нашого дослідження було вивчення взаємозв'язку емпатії з компонентами комунікативної здатності, які включають виділені нами індивідуально-особистісні якості, та перевірка припущення, що високий рівень розвитку емпатії взаємопов'язаний з високим рівнем розвитку індивідуально-особистісних якостей та є основою для створення позитивного характеру спілкування і суб'єкт-суб'єктної спрямованості особистості в ньому.

Аналізуючи взаємозв'язок та тенденції розвитку професійно важливих якостей практичного психолога, порівнюючи досліджуваних з високим рівнем розвитку емпатійності з досліджуваними з низьким рівнем розвитку емпатійності, ми можемо відмітити, що у студентів експериментальних груп більш сильно виражені особистісні якості екстравертованості (Q<sub>1</sub>+), відкритості до соціальних контактів (A+) та життєрадісності (F+).

Виявилось, що збільшення рівня розвитку емпатійності також веде до підсилення практичності і готовності об'єктивно вирішувати життєві проблеми (Q<sub>3</sub> +), але вже не за рахунок відсторонення від світу людських переживань, а в результаті розвитку професійних форм співробітництва з іншими людьми на основі керівництва ними. Екстравертованість, інтерес до емоційно насиченого спілкування з іншими людьми, життєрадісність (A+, F+, Q<sub>1</sub>+) є особистісними якостями, які супроводжують професійне становлення студентів.

Із збільшенням підготовленості підвищується стриманість і реалістичність в контактах з людьми, схильність лише до співчуття замінюється практичною допомогою (A-, I-, Q<sub>3</sub> +).

Високі оцінки по готовності до контактів (A+), свідчать про більшу вираженість у досліджуваних професійно значущої для роботи з людьми готовності йти на контакти з ними.

Що стосується розгляду статистичних співвідношень і залежностей (факторів), то вони наочніше виявляються на більш узагальненому рівні статистичного аналізу результатів - у побудові факторної моделі отриманих емпіричних розподілів.

Результати факторного аналізу по всій вибірці досліджуваних представлені в таблиці 2. В якості критерію рівня значущості використовувалась факторна вага 0,250.

Як бачимо з таблиці, в результаті факторного аналізу отриманих даних були виділені сім факторів, що пояснюють 59% дисперсії. Підсумовуючи аналіз усіх виділених факторів, ми відзначаємо, що

Таблиця 2

Факторна модель статистичних розподілів результатів вивчення взаємозв'язку емпатії з емпіричними показниками комунікативної здатності майбутнього практичного психолога

|                | Фактори  |          |          |           |          |        |          |
|----------------|----------|----------|----------|-----------|----------|--------|----------|
|                | I        | II       | III      | IV        | V        | VI     | VII      |
| A              | + .72152 |          | + .39821 | + .30816  |          | 1.045  |          |
| B              | + .54434 | - .56603 | + .46089 |           |          | - .350 |          |
| C              | + .74452 |          |          | - .32025  |          |        |          |
| F              | + .39339 |          | - .33543 |           | + .40608 |        |          |
| H              | + .43065 | - .41046 |          | + .42546  |          |        |          |
| I              | + .40772 | - .42597 | - .34184 |           | + .37846 |        |          |
| L              |          |          | + .55057 |           | + .41536 |        |          |
| O              | + .34557 | + .30842 | - .31654 |           | - .50227 |        |          |
| N              | + .31982 | - .23506 |          |           |          |        | .32032   |
| Q <sub>1</sub> |          | - .32134 |          |           |          |        |          |
| Q <sub>2</sub> |          | + .37614 |          |           |          |        |          |
| Q <sub>3</sub> | + .34391 |          | + .64908 | - .26713  |          |        |          |
| Q <sub>4</sub> | + .46642 |          | + .29204 |           |          |        | - .34524 |
| G              | + .35896 |          |          | - .35088  |          |        |          |
| Емп            | + .46835 | - .24056 | - .21405 | - .278831 |          |        |          |

інформативними для нас є лише перші чотири фактори, бо саме в них відображено взаємозв'язок та взаємовплив емпатії з індивідуально-особистісними якостями майбутнього практичного психолога.

Фактор 1. Чутливість до проблем міжособової взаємодії (Емп, +0,46835) і вміння творчо знижувати їх гостроту (В, +0,54434) прогнозують виражений інтерес до особистісних особливостей клієнта (Емп, +0,46835). Ввічливість та уважність у спілкуванні (N, +0,31982), тактовність (Н, +0,43065) служить передумовою вибору діалогічної моделі спілкування: умілі у спілкуванні психологи прагнуть до реалізації своєї здібності обережно і тактовно працювати “зверху” і “поруч”, проявляючи прояв підвищеного інтересу (Емп, +0,46835) до особистості клієнта. Схильність до такого типу спілкування проявляється у вираженому піклуванні про своє благополуччя (Q<sub>4</sub>, +0,46642) при готовності проявляти його через конструктивний шлях, через взаємодію з іншими (А, +0,72152, С, +0,74452). Вираженість цієї групи досліджуваних по факторам А+ і І+ (0,40772) свідчить про стійкість їх інтересу до людей, рефлексивність та високу відповідальність за свої дії і прийняті рішення (С, +0,74452). Висока децентрованість (О, +0,34557) та здатність до саморегулювання (Q<sub>3</sub>, +0,34391) при особистісній рівноправності у стосунках (G, +0,35896) допомагає їм діяти співчутливо, але твердо та ефективно.

Фактор 2. Уважно аналізуючи цей фактор, ми відзначаємо, що в нього ввійши переважно якості, які розкривають когнітивний компонент комунікативної здатності практичного психолога. Тут виявляються такі закономірності: низький показник В (-0,56603) характеризує людину, якій притаманна конкретність і деяка ригідність мислення при його емоційній дезорганізації. Негативні показники за параметрами N (-0,23506) і Q<sub>1</sub> (-0,32134) вказують на консерватизм, при якому, не дивлячись на невідповідність якихось принципів, людина не шукає нових шляхів вирішення проблеми, а з сумнівом ставиться до нових ідей, схильна до моралізації та повчань. Така людина чинить опір перемінам, не цікавиться аналітичними та інтелектуальними поглядами. Негативний показник з емпатії (Емп, -0,24056) при підвищеній тривожності, депресивності, вразливості (О, +0,30842) характеризує спрямованість досліджуваного не “на суб’єкт”, а “на себе”, що говорить про перевагу особистих нереалізованих мотивів. Широта професійних інтересів цієї групи досліджуваних визначається нехтуванням емоційно насичених, але не “практичних” контактів з оточуючими (І, -0,42597), які не ведуть до досягнення їх власних цілей (Q<sub>2</sub>, +0,37614). Ці досліджувані відрізняються вираженою підозрілістю та прагнуть працювати в умовах, при яких можна не “залізати в душу” клієнту, проявляючи менший інтерес до його

особистості (Емп, -0,24056)(слабо виражений інтерес до іншого). Це дає можливість їм на досить високому рівні контролювати прояви реакцій іншого, які неблагополучні для їх дещо нестійкої самооцінки. Все це спричинює спрямованість -на поступливість, яка пов'язана із загальною несміливістю, невпевненістю в собі (Н, -0,41046) та інтравертованістю (Q<sub>1</sub>, -0,32134). Вона може бути діагностована на підставі незалежності і прагнення до власної, відмінної від прийнятої в професійному середовищі лінії поведінки (Q<sub>2</sub>, +0,37614).

Фактор 3. В ньому відображено взаємозв'язок емпатії з якостями емоційного компоненту комунікативної здатності. Високі показники за фактором L (+0,55057) при низьких показниках по емпатії (Емп, -0,21405), як слабкому прояві інтересу до іншого, проявляється в спрямованості на домінування з підвищенням самостійності (О, -0,31654) спеціаліста при вирішенні відповідальних проблем. Самовпевненість (О, -0,31654), при підвищеній збудливості, стурбованості, активному незадоволенні своїх бажань являють собою результат підвищеної мотивації (Q<sub>4</sub>, +0,299204) і прагнення реалізувати її у спілкуванні (А, +0,39821) та породжують спрямованість на вибір взаємодії із слабким проявом інтересу до іншого для власного самоствердження в ньому. Цікаво, що всі випадки входження фактору F (-0,33543), як схильності все ускладнювати, песимістичність у сприйманні дійсності, очікування неприємностей супроводжуються і входженням факторів самоконтролю поведінки (тактовність та слідування нормам (Q<sub>3</sub>, +0,64908)).

Чутливість до проблем міжособистісної взаємодії у відношеннях (L, +0,55057) разом з умінням вирішувати їх на свою користь (В, +0,46089) при деякій жорсткості, суворості, черствості по відношенню до оточуючих (І, -0,34184) проявляються у прояві мотиву влади як "потреби в домінуванні" з бажаннями контролювати своє соціальне оточення при допомозі поради, і спрямовувати його, програмувати вчинки інших у відповідності зі своїми потребами і почуттями, домагатися їх співпраці.

Фактор 4. Відображає взаємозв'язок емпатії з якостями поведінкового компоненту комунікативної здатності. Сюди ввійшли студенти, які характеризуються досить високою готовністю до контактів (А, +0,30816), впевнених у собі, активних і сміливих (Н, +0,42546), але при низькому рівні розвитку емпатії (Емп, -0,277831) та загальній неорганізованості, безвідповідальності, з гнучкими установками по відношенню до соціальних норм (G, -0,35088), внутрішньою конфліктністю уявлень про себе (Q<sub>3</sub>, -0,26713) спостерігається недостатнє вміння орієнтуватися в емоційній сфері партнера по спілкуванню і, як наслідок,

невміння зберігати емоційне самовладання в процесі спілкування (С, - 0,32025).

Таким чином, факторний аналіз підтвердив припущення про те, що емпатія пов'язана з емпіричними показниками кожного з компоненту комунікативної здатності. Досить наочно видно, що рівень розвитку емпатії визначає тенденції у розвитку індивідуально-особистісних якостей досліджуваних та їх спрямованість на певний тип спілкування. Так по першому фактору досить яскраво проявляється діалогічна спрямованість досліджуваних у спілкуванні, тоді як з другого по четвертий - монологічна.

Отже, отримані нами експериментальні дані підтверджують припущення про те, що високий рівень розвитку емпатії взаємозв'язаний з рівнем розвитку індивідуально-особистісних якостей та визначає спрямованість особистості в спілкуванні. Тому, підвищуючи рівень емпатії, ми можемо впливати на формування комунікативної здатності майбутнього практичного психолога як спроможності побудови суб'єкт-суб'єктної спрямованості у спілкуванні з клієнтом.

Дослідження рівня емпатії у студентів контрольних та експериментальних груп дає нам можливість порівнювати їх кількісне співвідношення (див. табл. 3).

Таблиця 3

Результати порівняльного аналізу рівнів розвитку емпатії студентів контрольних та експериментальних груп за рівнями емпатії (в %)

| <i>№ п/п</i> | <i>Групи</i>     | <i>Кількість студентів</i> | <i>ДВ</i> | <i>В</i> | <i>С</i> | <i>Н</i> | <i>ДН</i> |
|--------------|------------------|----------------------------|-----------|----------|----------|----------|-----------|
| 1            | контрольні       | 110                        | 1,8       | 8,2      | 60,9     | 26,3     | 2,7       |
| 2            | експериментальні | 75                         | 8         | 53,3     | 37,3     | 1,3      | 0         |

Аналіз таблиці показує, що саме високий рівень емпатійності, який тісно пов'язаний з позитивними інтелектуальними та поведінковими якостями особистості майбутнього психолога, найбільш характерний для студентів випускних курсів (53,3 % у порівнянні з 8,2 % в контрольних групах). Для студентів контрольних груп притаманний середній рівень емпатії (60,9 %). Цим студентам бракує впевненості, терпіння, витримки, у них знижений інтерес до почуттів оточуючих, вони оцінюють людей за результатами вчинків, не заглиблюючись в їх почуття, мотиви. У цій же групі значна кількість студентів з низькою емпатійністю, що пов'язана з відповідним рівнем деяких інтелектуальних та поведінкових якостей, які вкрай необхідні майбутньому психологу. В експериментальних групах лише 1 студент (1,3 %) з низькою емпатією і відсутні студенти з дуже

низькою, тоді як в контрольних групах такі показники становлять 26,3% і 2,7 %. Ці дані підтверджують необхідність професійного відбору на спеціальність “практичний психолог”, вивчення установок студентів в процесі професійного навчання, сприяння самовизначенню і самовихованню студентів при бажанні оволодіти спеціальністю.

У заключенні проводиться загальний підсумок проведеного дослідження, формулюються такі висновки:

- комунікативна здатність майбутнього психолога є необхідною рисою його професійної діяльності. Це інтегративна властивість особистості, яка складається з когнітивного (професійна компетентність, рефлексивність, децентрованість мислення), емоційного (висока чуйність і тактовність, позитивне емоційне ставлення до почуттів іншого, максимальна щирість і відвертість у проявах власних почуттів), поведінкового (здатність до саморегулювання, коригування власних дій, впевненість, відповідальність) компонентів. Кожен з цих компонентів пов'язаний з емпатією, яка виступає стрижневим елементом комунікативної здатності, що підтверджується факторним аналізом.

- емпіричні показники комунікативної здатності несуть на собі певне функціональне навантаження, визначаючи результати професійної діяльності, і можуть бути різного рівня розвитку. Факторний аналіз показує, що цей рівень відповідає рівню розвитку емпатії (дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький). Соціально-психологічний зміст підготовки студентів до практичної діяльності, підсилений відповідним спецкурсом по розвитку суб'єкт-суб'єктної взаємодії та діалогічного спілкування сприяє підвищенню рівня емпатійності майбутніх психологів, що викликає в свою чергу зростання зверненості до дітей, включення дитячих проблем в психологічний простір спілкування та формування мотиваційної настанови на їх вирішення.

- формування і рівномірний розподіл позитивного емоційного відгуку до п'яти запропонованих об'єктів емпатії (батьки, діти, люди похилого віку, ровесники, герої художніх творів) є ознакою стабільного гуманного підходу до них, що може бути одним з найважливіших критеріїв при діагностиці професійної придатності майбутнього психолога.

- кількісне порівняння студентів контрольних та експериментальних груп за рівнем розвитку емпатії свідчить, що професійне навчання майбутніх психологів сприяє збільшенню кількості студентів з високим та середнім рівнем емпатії на старших курсах, тоді як на 1-3 курсах переважають студенти з середнім та низьким рівнем.

Матеріали нашого дослідження не вичерпують всіх питань, що стосуються вивчення комунікативної здатності як умови ефективної

діяльності практичного психолога. Подальшу розробку даної проблеми ми вбачаємо у дослідженні умов підвищення емпатійності у студентів, починаючи з першого курсу, що відповідно буде сприяти більш ефективному формуванню комунікативної здатності майбутнього психолога.

Основні положення дисертації відображені у наступних публікаціях:

1. До питання про адаптацію першокурсників вузу: Тези доп. наук.-практ. конференції “Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя”. - Київ, 1992. - С.139-141. - У співавторстві з Мороз О.Г.
2. Проблема формування професійної ідентифікації майбутнього практичного психолога. - Тези доп. міжнародної конференції “Актуальні проблеми психологічної служби: Теорія і практика”. - Одеса, 1992. - С.39-41. - У співавторстві з Усачовою Л.В.
3. Розвиток емпатії у майбутніх практичних психологів. - Монографія. - Харків, 1997. - 69 с.

Федотюк Т.І. Психологічні особливості становлення емпатії як елементу комунікативної здатності практичного психолога. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 - педагогічна і вікова психологія. - Національний педагогічний університет ім.М.Драгоманова, Київ, 1997.

Досліджувалося становлення комунікативної здатності практичного психолога. Встановлено, що рівень розвитку комунікативної здатності майбутнього практичного психолога безпосередньо пов'язаний з рівнем розвитку його емпатії і характеризує спрямованість фахівця на певний тип спілкування (монологічний чи діалогічний). Доведено статистичний взаємозв'язок емпатії з усіма компонентами комунікативної здатності. Намічено шляхи розвитку комунікативної здатності студентів в процесі їх професійної підготовки.

Ключові слова: шкільна психологічна служба, шкільний практичний психолог, комунікативна здатність, емпатія, професійно значущі якості особистості шкільного психолога.

Федотюк Т.И. Психологические особенности становления эмпатии как элемента коммуникативной пригодности практического психолога. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и



возрастная психология. - Национальный педагогический университет им. М.Драгоманова, Киев, 1997.

Изучалось становление коммуникативной пригодности практического психолога. Установлено, что уровень развития коммуникативной пригодности будущих практических психологов непосредственно связан с уровнем развития его эмпатии и характеризует направленность специалиста на определенный тип общения (монологический или диалогический). Доказана статистическая взаимосвязь эмпатии со всеми компонентами коммуникативной пригодности. Намечены пути развития коммуникативной пригодности студентов в процессе их профессиональной подготовки.

Ключевые слова: школьная психологическая служба, школьный практический психолог, коммуникативная способность, эмпатия, профессионально значимые качества личности школьного психолога.

Fedotiuk T.I. Psychological features of the empathy formation as of the element of the communication capability of the future practicing psychologist.- Manuscript.

Candidate of Psychology thesis by speciality 19.00.07 - "pedagogical and age psychology". - Drahomanov National Pedagogic University, Kyiv, 1997.

Formation of the practicing psychologist is related to the level of his empathy. It characterizes a specialist's inclination towards a certain type of communication (monologue or dialogue). Statistical relationship between empathy and all other components of the communication capability has been proved. The ways of the development of communication capabilities of students in the course of their professional studies have been determined.

Key words: school psychological service, practicing school psychologist, communication capability, empathy, professionally significant individual features of the school psychologist. communication capability of the practicing psychologist has been the subject of this research. It has been established, that the level of the communication capability development in the

Підписано до друку 01.09.1997р. Об'єм 1,2. Формат 60х90/16.

Друк офсетний. Тир. 100 пр. Зам. 104. Безкоштовно.

ДОД НПУ ім.М.Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.